

O NIEKTORÝCH MOMENTOCH DIALEKTIKY SPOLOČENSKÉHO VEDOMIA

RÓBERT ROŠKO

Každému absolventovi základného filozofického kurzu sa aj po rokoch vybaví v pamäti istá suma poznatkov vzťahujúcich sa na kategóriu spoločenského vedomia. Napríklad, že ide o jeden z kľúčových pojmov historického materializmu, že spoločenské vedomie je primárne určované spoločenským bytím, že má rozličné formy, ktoré utvárajú jeho vnútornú štruktúru a pod. Naša štúdia nechce byť evokáciou takýchto a podobných, no v každom prípade notoricky známych určení, prislúchajúcich tomuto pojmu. Chceme sa v nej zamyslieť nad niektorými špeciálnejšími momentmi dialektiky spoločenského vedomia, ktorým prikladáme aj istý aktuálny teoretický význam.

Dôležité sa nám zdá v prvom rade otázka subjektu ako nositeľa spoločenského vedomia. Pojem subjektu má totiž svoj všeobecnofilozofický (gnozeologický) zmysel, ale je i kategóriou historického materializmu. Vzťah medzi týmito dvoma významami subjektu je porovnateľný so vzťahom, ktorý jestvuje medzi spoločenským vedomím a vedomím vôbec.

Nositelom vedomia vo všeobecnofilozofickom zmysle je abstraktne ponímaný subjekt. O tomto subjekte sa síce eventuálne povie, že to môže byť práve tak individuum (človek), ako aj kolektív (skupina ľudí), no medzi týmito rozličnými prejavmi subjektu sa vlastne nerozlišuje. Všetky určenia vedomia sa vzťahujú rovnakou mierou na subjekt v individuálnom i kolektívnom zmysle. Len čo však začneme skúmať vedomie ako spoločenské vedomie, ukáže sa nielen potreba, ale priam nutnosť takéhoto rozlišovania.

Bezprostredne postihnuteľný rozdiel medzi individuálnym a kolektívnym subjektom spočíva v tom, že kým u individua je materiálnym substrátom vedomia mozog, u kolektívu sa nestretávame s ekvivalentom takéhoto substrátu, s nejakým kolektívnym mozgom. Všetky procesy a produkty vedomia, nech už ide o individuálne alebo kolektívne vedomie, realizujú sa v hlavách jednotlivcov. Z tohto hľadiska sa kolektívny subjekt od individuálneho líši tým, že v kolektíve myslí, cíti, hodnotí, poznáva atď. nie jeden človek, ale súčasne a popri sebe väčší počet individuí, väčší počet mozgov.

No skutočnosť, že kolektívny subjekt nemôže produkovať vedomie ináč než prostredníctvom individuí, z ktorých sa skladá, ešte neznamená, že vedomie kolektívneho subjektu predstavuje mechanický súhrn individuálnych vedomí. Ak na jednej strane platí, že sa do kolektívneho vedomia dostane iba to, čo sa usadí v hlavách jednotlivých príslušníkov kolektívu (pričom to vonkoncom nemusia byť všetky hlavy), na druhej strane je rovnako dôležité vidieť, že nie všetko, čo sa objaví vo vedomí toho-ktorého člena kolektívu, automaticky sa už tým stáva prvkom príslušného kolektívneho vedomia. Nádej na takéto vplynutie do obsahu kolektívneho vedomia majú len tie prvky vo vedomí jednotlivca, ktoré sú odrazom všeobecných, pre daný kolektív podstatných a životne dôležitých stránok a vlastností bytia.

Rozhodujúce kritérium pre odlíšenie individuálneho vedomia od kolektívneho treba hľadať v obsahu odrazu. Obidva spôsoby existencie vedomia sú síce vyjadrením objektívnej reality, avšak realita, ktorú vyjadruje individuálne vedomie, nie je totožná s realitou, ktorou je determinované kolektívne vedomie. Možno súhlasiť s Cvekovým názorom, že „individuálne vedomie zodpovedá osobnému postaveniu a individuálnemu vývoju jednotlivej osoby“, zatiaľ čo „kolektívne vedomie zodpovedá spoločenskému postaveniu a histórii skupiny, triedy“.¹

V tejto súvislosti vzniká závažná otázka, ktorú by bolo možné formulovať takto: Ak je individuálne vedomie výrazom individuálneho bytia, ako vysvetliť možnosť vzniku a vývinu skupinového vedomia?

Dať odpoveď na túto otázku nebude vôbec ťažké, keď si uvedomíme, že medzi individuálnym a kolektívnym bytím neleží metafyzická priepasť, že individuálne bytie je formou prejavu bytia celej skupiny. Z toho sa dá potom odvodiť, že pojem „individuálne vedomie“ neslobodno stotožňovať s pojmom „vedomie individua“. Individuálne vedomie je odrazom toho špecifického, jedinečného a náhodného, čím sa líši bytie daného individuálneho subjektu od bytia ostatných subjektov príslušnej skupiny. No vo vedomí každého individua okrem takto chápaného individuálneho vedomia sa vždycky objavujú aj prvky, v ktorých jednotlivec reprodukuje určitú súvislosť medzi svojim osobným bytím a bytím celej skupiny, sprostredkovanosť vlastného postavenia objektívnym postavením kolektívu. Inými slovami: v schopnosti individua postihnúť a vyjadriť vo formách vedomia okrem jedinečných podmienok osobnej situácie aj všeobecné podmienky existencie spoločenskej skupiny nieto nič mystického, naopak, sama táto schopnosť je determinovaná objektívne, tým, že individuálne nejestvuje mimo súvislosti so všeobecným.

V protiklade k historicko-filozofickým koncepciám individualistického razenia vychádza marxizmus z toho, že kolektívne vedomie je prvotné, učujúce, kým individuálne vedomie druhotné, odvodené. Túto tézu však neslobodno chápať v genetickom zmysle (časová následnosť), ale v zmysle nerovnakého dôrazu, s akým na seba tieto dva druhy vedomia vplývajú, resp. v zmysle nesúmeriteľnosti výsledkov takéhoto vzájomného pôsobenia.

Hoci individuálne vedomie nemôže byť nikdy úplne pohltené spoločenským, predsa len tlak, ktorému je vystavené zo strany spoločenského vedomia, je intenzívnejší, silnejší a systematickejší, než je to pri spätnom pôsobení individuálneho vedomia na spoločenské. Jednotlivec je autoritou svojej skupiny — rodiny, triedy, strany, národa, štátu — neprestajne nútený podriaďovať špecificky osobné tendencie kolektívnym postojom a názorom. Počas života sa uňho vypestúva zvláštny mechanizmus tzv. autocenzúry, ktorý reguluje pomer medzi individuálnou a spoločenskou zložkou vedomia jednotlivca, udržiujúc ho v medziach, ktoré sa v danej sociálnej grupe pokladajú za normálne a prípustné.

Pravda, tento pomer nie je výsledkom rýdzej teoretickej úvahy, ale sa utvára pod tlakom najrozmanitejších vnútorných i vonkajších ekonomických, sociálnotriednych, politických a ideovo-kultúrnych podmienok života danej skupiny a

¹ J. Cvekl, *Lid a osobnost v dějinách*, Praha 1961, 67.

zriedkakedy predstavuje najoptimálnejšie riešenie, pri ktorom by boli spoločenské a individuálne zložky vedomia jednotlivca harmonicky vyvážené. Oná optimálna os je skôr myslenou čiarou, od ktorej sa skutočný pomer individuálneho a spoločenského vzdaluje buď na jednu, alebo na druhú stranu.

Oslabenie spoločenskej zložky má za následok aj oslabenie autocenzúrneho mechanizmu, čo v konečných dôsledkoch môže viesť k vypätému individualizmu, ohrozujúcemu súdržnosť skupiny. Na druhej strane snaha potlačiť alebo dokonca eliminovať individuálne vo vedomí a činnosti človeka vedie k tomu, že si individuum vytvorí taký autocenzúrny filter, ktorý namiesto funkcie regulátora začína plniť funkciu reglementátora. Za takéhoto stavu vecí, príznačného napr. pre obdobie kultu osobnosti, jednotlivec sa prestáva usilovať o syntézu individuálneho a kolektívneho a venuje pozornosť skôr tomu, ako zakryť, utajiť, zamaskovať všeobecnou konformistickou frárou to, čo je v ňom individuálne a neopakovateľné, ako znepriístupniť a do najhlbšej intimity zahnať to, čo človeka ziniciatívňuje a spoluvytvára vedomie zmysluplnosti jeho spoločenského života. Tie isté podmienky, ktoré umožňovali kult osobnosti, boli zároveň prekážkou skutočného rozvoja osobnosti.

Niekedy sa pod individuálnym vedomím chápe vedomie, ktoré nezdieľajú ostatní príslušníci skupiny. Naozaj ide o dôležitý znak, ktorý nám môže poslúžiť pri odlišovaní individuálneho vedomia od kolektívneho. Urobiť však z tohto znaku základné kritérium rozpoznania individuálneho vedomia by bolo teoreticky i metodologicky nesprávne. Je síce pravda, že individuálne vedomie nebýva zdieľané inými, no neplatí opačný vzťah, že totiž každé nezdieľané, nerozšírené, skupinou nepotvrdené vedomie musí byť nutne individuálnym vedomím v zmysle, ako sa o tom už hovorilo.

Treba vidieť, že bytie spoločenskej skupiny sa vyvíja a mení a že sa spolu s ňím a v závislosti od neho vyvíja a mení aj skupinové vedomie. Keďže však zmenené vlastnosti skupinového bytia nemôžu byť postihnuté ináč ako hlavami a mozgami individuí, je celkom zákonité, že sa nové vedomie nestáva majetkom všetkých členov skupiny naraz, že nositeľmi nového vedomia sú spočiatku jednotlivci, v krajnom prípade jeden jediný človek. Títo jednotlivci dostávajú sa so svojimi názormi a ideami do rozporu so všeobecne rozšíreným vedomím, sú spočiatku skupinou obvykle zavrňovaní a biľagovaní, niekedy trestaní až likvidovaní, slovom, obsah ich vedomia sa dočasne neakceptuje, nezdieľa.

Keby sme pri analýze tohto javu uplatnili čisto formálne (neobsahové) hľadisko, ľahko by sme mohli dospieť k záveru, že súhrn názorov a ideí, ku ktorým sa hlási zanedbateľná časť skupiny, musí byť nutne prejavom individuálneho vedomia, hoci to tak vôbec nie je. No aj keď sa takéto vedomie svojím obsahom (hlavné kritérium) výmyká z rámca toho, čo nazývame individuálnym vedomím, predsa len je tu fakt jeho — i keď dočasnej — nerozšírenosti, izolovanosti, osamotenosti, ktorý nám nedovoľuje nazvať ho spoločenským vedomím v plnom zmysle slova. Bude adekvátnejšie, keď ho nazveme potenciálnym spoločenským vedomím, vyjadrujúc tým jeho objektívne detereminovanú schopnosť získavať nových stúpencov, schopnosť postupne ovládnuť masy. Príkladom takéhoto pohybu od potencionálneho spoločenského vedomia k spoločenskému vedomiu in

sensu stricto je tá stránka vo vývoji marxizmu, ktorou sa stal marxizmus, pôvodne svetonázor jeho dvoch tvorcov, svetonázorom miliónov ľudí na celom svete.

Úvahy o vzťahu individuálneho a kolektívneho vedomia by ostali nedotiahnuté, keby sme si bližšie neosvetlili pojem kolektívneho subjektu. Určenie, podľa ktorého kolektívny subjekt sa skladá z istého kvanta individuálnych subjektov, zjednocovaných tým, čo je v bytí týchto subjektov všeobecné a podstatné, platí o každom kolektívnom subjekte. Avšak, ako už bolo naznačené, pod kolektívnym subjektom treba rozumieť spoločenské zoskupenie najrozmanitejšieho typu. Patrí sem rodina, trieda, sociálna vrstva, národ, štát, politická strana, odborová organizácia atď.

Ak je na jednej strane zrejmé, že každý z týchto kolektívnych subjektov má svoju stránku bytia, ktorej zodpovedá stránka vedomia, na druhej strane je rovnako zrejmé aj to, že bytie a ním determinované vedomie je u kolektívnych subjektov rôzneho typu rôzne. Ťažkosť a súčasne vážny teoretický problém sa začína vtedy, keď máme vymedziť jednak vzťahy medzi sumou reálne existujúcich kolektívnych subjektov, jednak spôsob začlenenia individua do súhrnu týchto vzťahov so všetkými následkami, ktoré z toho vyplývajú pre formovanie jeho bytia i vedomia.

Tieto otázky by si vyžadovali špeciálny sociologický rozbor, ktorý však rámec tejto štúdie nedovoľuje. Obmedzíme sa preto na strohé konštatácie elementárneho rázu.

Predovšetkým zisťujeme, že vzťahy medzi jednotlivými kolektívnymi subjektmi môžu byť dvojaké. Po prvé, jeden kolektívny subjekt sa má k druhému ako časť k celku. Tento typ vzťahov by sme mohli nazvať aj vzťahmi podradenosti a nadradenosti. V takomto vzťahu sú voči sebe napr. rodina a sociálna vrstva, vrstva a trieda, trieda a národ, národ a ľudstvo, základná stranícka organizácia a strana ako celok atď. Po druhé, kolektívne subjekty vystupujú voči sebe ako časti celku, v rámci ktorého tvoria protirečivú jednotu. Tento typ vzťahov by sme mohli nazvať aj vzťahmi priradenosti. V takomto vzťahu sú voči sebe napr. vrstvy vnútri triedy, triedy v rámci národa, národy v rámci štátu, ľudstvo rozdelené do štátov, strany v určitom politickom systéme a pod.

Do týchto dvoch radov vzťahov sa určitým spôsobom začleňuje každý kolektívny subjekt. A to znamená, že tak bytie, ako aj jemu zodpovedajúce vedomie ktoréhokolvek kolektívneho subjektu je vyjadrením mnohosti všetkých tých vzťahov podradenosti, nadradenosti a priradenosti, ktorými je daný subjekt počas svojho vývinu podmienený. Napríklad nepodarilo by sa nám vysvetliť charakter vedomia nejakého rodinného kolektívu, keby sme neprizerali k tomu, ako sa v jeho bytí reprodukuje a prejavujú podstatné črty bytia tej vrstvy alebo triedy, v rámci ktorej žije, a keby sme zároveň neskúmali, akým kultúrno-ideovým vplyvom je touto svojou začlenenosťou vystavený.

Tento záver sa vzťahuje aj na individuálny subjekt. Keď pristúpime k rozboru vedomia individua z tohto hľadiska, stane sa zrejším, že nestačí obmedziť sa na púhe konštatovanie, že vo vedomí individua sú prvky, ktoré zodpovedajú jeho osobnému bytiu, a okrem nich prvky, ktoré sú výrazom jeho začlenenosti do bytia

spoločnosti. Veď pod spoločnosťou v najširšom, ďalej nešpecifikovanom zmysle treba rozumieť celé ľudstvo. A hoci by bolo sektársky smiešne a dogmaticky obmedzené tvrdiť, že vo vedomí individua nejestvuje nič z takto všeludsky chápaného spoločenského vedomia, predsa len treba vidieť, že jednotlivec a ľudstvo predstavujú v štruktúre spoločenských vzťahov dva najkrajnejšie póly, ktoré sa nedotýkajú bezprostredne, priamo, ale sú zložitým spôsobom sprostredkované, pričom každý sprostredkujúci článok sa určitým spôsobom presadzuje aj v štruktúre vedomia individua.

Všeludskú zložku vo vedomí predstavujú tie obsahy vedomia, ktoré každý čiastkový kolektívny subjekt môže prijať bez toho, že by to akýmkoľvek spôsobom ohrozovalo jeho osobitný životný záujem. Medzi ne patria napr. všetky poznatky špeciálnych prírodných a technických vied, avšak aj isté obsahy spoločenskej psychológie a spoločenského myslenia.

Pravda, aj tu treba rozlišovať medzi potenciálnym všeludským vedomím a všeludským vedomím in sensu stricto. Prechod od jedného k druhému ide cez filter triednej zložky vedomia, ktorá je na súčasnom stupni spoločenského vývinu individuálnych i čiastkových kolektívnych subjektov dominujúca a rozhodujúca. A nakoľko všeludské vo vedomí nevzniká inakšie ako v prostredí určitého triedne obmedzeného čiastkového subjektu, môže byť toto všeludské protikladným triednym subjektom pochopené ako nepriateľské, a preto neprijateľné.

Spomeňme si len, ako sa v socialistických štátoch istý čas odmietala kybernetika a ako sa brzdil alebo priamo nepripúšťal rozvoj mnohých iných vedných disciplín (sociológie, sociálnej psychológie, inžinierskej psychológie a ďalších) len preto, lebo sa objavili, resp. rozvíjali v nesocialistickom spoločenskom prostredí a boli z nich druhotne vyvodzované protisocialistické závery, alebo ich jednoducho kapitalisti využívali vo svoj prospech. Na podopretie tejto praxe sa dokonca vymyslela teória, podľa ktorej vznik marxizmu znamená taký predel v dejinách myslenia a poznania, od ktorého všeludské hodnoty môžu vraj vzniknúť už iba v prostredí robotníckej triedy a socializmu. Teoretickým základom tejto tézy bola redukcia všeludskej zložky spoločenského vedomia na triednu zložku, neschopnosť diferencovať medzi tým, čo je vo vedomí samou svojou povahou triedne a čo je iba triednym asimilátom, triednym prisvojením si, prepracovaním a praktickým využitím všeludského.

Dnes je už dostatočne známe, k akým paradoxným situáciám viedlo aplikovanie tejto vulgarizujúcej teórie v praxi. Na jednej strane sme boli svedkami toho, ako buržoázni ideológovia čoraz intenzívnejšie siahali dokonca po marxistickej literatúre, usilujúc sa vyťažiť z nej isté obsahy pre potreby svojej triedy. Prirodzene, nemohli pritom marxizmus nefalšovať a neprekrúcať. Marxizmus je v prvom rade ideológiou robotníckej triedy, je duchovným nástrojom a prostriedkom na dosiahnutie cieľov, ktoré sú nezlučiteľné s cieľmi buržoázie. To apriórne vylučuje možnosť, aby si buržoázia prisvojila marxizmus ako celok. Avšak ani v marxistickom učení, ako ostatne v žiadnej triednej ideológii, neexistuje triedne mimo súvislosti so všeludským, hoci toto všeludské je triednemu podriadené, je triednym asimilované. Niektorí buržoázni ideológovia rozpoznali prítomnosť týchto dvoch prvkov v marxistickom koncentráte a podobne ako

zlatokop, poháňaný túžbou po zveľadení svojho bohatstva, oddeľuje hľadanie zrnka od nepotrebnéj hlušiny, aj oni vyberajú a prispôsobujú potrebám svojej triedy to, čo z marxizmu vybrať a prispôbiť môžu.

Ako sa však správal socialistický ideologický front vo vzťahu k duchovným produktom buržoázneho triedneho subjektu? Jednoducho v nich videl iba objekt negácie, a nie aj také prvky, ktoré by sa po „prekrútení“ a „sfalšovaní“ mohli stať asimilátmi socialistického spoločenského vedomia. V tejto súvislosti sa doslova žiada pripomenúť známy Leninov vzťah k taylorizmu, príklad, ktorý mohol byť východiskom dialekticky tvorivého prístupu k týmto produktom, keby sa nebol v nasledujúcich rokoch metafyzicky sploštil a zabudol.

Vráťme sa však k otázke sprostredkovanosti všeludského vo vedomí jednotlivca zvláštnym. Sprostredkujúcimi článkami sú tie kolektívne subjekty, v rámci ktorých daný jednotlivec pôsobí, myslí a cíti a ktorými je teda determinovaný. Jeho vedomie je formované vnútornými i vonkajšími vzťahmi vlastnej rodiny, vrstvy, triedy, národa, štátu atď. Každá, či už formálna alebo neformálna skupina, v ktorej sa individuum nachádza, resp. vplyvom ktorej je nejakým spôsobom vystavený, zanecháva v jeho vedomí výraznejšie alebo menej výrazné, intenzívnejšie alebo menej intenzívne stopy.

Pravda, množstvo a povaha týchto sprostredkujúcich článkov sa v priebehu historického vývinu mení. V prvotnopospolných spoločenstvách, ktoré si ešte neosvojili deľbu práce a nepoznali triedy, nebol vzťah individua a spoločnosti natoľko sprostredkovaný ako napr. v kapitalistickom alebo socialistickom zriadení. V týchto podmienkach viedla cesta k všeludskému cez rod alebo zväzok rodov — kmeň.

S rozpadom rodového zriadenia sa dominanta presúva na triednu zložku spoločenského vedomia. Jej sa podriaďujú nielen články, ktoré sa vsúvajú medzi individuum a triedu, ako je napr. vedomie rodinného kolektívneho subjektu alebo sociálnej vrstvy, ale aj tie články, ktoré z formálnologického hľadiska stoja nad triedou, ako je napr. všeludské vo vedomí ľudí.

Dominujúce postavenie triedneho voči podradeným obsahom sa prejavuje v snahe prekonať rôzne obmedzenia skupinovo-cechovného či lokálneho charakteru a doviesť vedomie príslušníkov triedy na úroveň triedneho vedomia. Ako príklad by bolo možné uviesť prechod od trade-unionistického k socialistickému uvedomeniu robotníckej triedy. Pokiaľ ide o vzťah triedneho k formálne nadradeným zložkám spoločenského vedomia, jeho dominantné postavenie sa prejavuje v snahe tieto zložky absorbovať a v súlade s vlastnými potrebami a záujmami ich prepracovávať a modifikovať. Príkladom môže byť marxizmus ako kritické osvojovanie si všetkého cenného z pokladnice ľudskej kultúry, vedy a myslenia.

Prirodzene, takéto vymedzenie úlohy a významu triednej dominanty v štruktúre spoločenského vedomia je nutne schematické, lebo sa pri ňom abstrahuje od mnohých ďalších — všeobecnejších i menej všeobecných — súvislostí a podmienok, ktoré by bolo treba brať do úvahy pri skúmaní vedomia ktoréhokoľvek historicky konkrétneho triedneho subjektu na rozličných stupňoch jeho rozvoja. Podmienkou prekonania tejto schematickosti je rozvinutie a prehĺbenie samého pojmu štruktúry spoločenského vedomia.

Rozvoj spoločenského bytia, v ktorom sa rozličné subjekty dostávajú do určitých vzťahov podradenosti, priradenosti alebo nadradenosti voči sebe navzájom, nepredstavuje jediný štruktúrnou faktor spoločenského vedomia. O vedomí ako špecifickom prejave ľudskej psychiky vieme, že nie je len reakciou na podnety vonkajšieho prírodného a sociálneho prostredia, ale že týmto reakciám dáva aj určité formy, ktoré sú mu vlastné. Z hľadiska týchto foriem, ktorými rozumieme rôznorodé psychické procesy a im zodpovedajúce produkty, rozoznávame vo vedomí jednak poznávaciu, jednak afektívnu zložku. Tieto dve hlavné zložky vedomia, vymedzujúce jeho štruktúru z formálneho hľadiska, potom sa ďalej členia: v poznávacej zložke rozlišujeme medzi zmyslovým poznaním a abstraktným myslením, kým v afektívnej medzi citmi a emóciami na strane jednej a tzv. vôľovými procesmi na strane druhej.

Tieto štrukturálne prvky vedomia, ktoré sprostredkujú praktický vzťah subjektu a objektu vo všeobecnofilozofickom zmysle, začleňujú sa aj do spoločenského vývoja. Je preto prirodzené, že analýze týchto prvkov musí náležiti pozornosť venovať i historický materializmus. Deje sa to vtedy, keď sa spoločenské vedomie charakterizuje ako protirečivý sociálny jav, skladajúci sa z dvoch osobitných, no súčasne dialekticky spätých, navzájom sa podmieňujúcich sfér: 1. zo sféry spoločenskej psychológie a 2. zo sféry teórie (ideológie).

Sovietsky filozof G. M. Gak vyslovuje názor, že vzťah medzi týmito sférami je „analogický vzťah medzi zmyslovým a logickým stupňom poznania, hoci sa s ním nekryje“. Kým ideologickú sféru vedomia analogizuje s logickým stupňom poznania bez zvyšku, o spoločenskej psychológii hovorí, že nezodpovedá celkom zmyslovému stupňu poznania. V jeho ponímaní spoločenská psychológia zahŕňa všetky produkty odrazu: zmyslové, rozumové aj vôľové, pričom zmyslovosť sa nechápe len vo význame vonkajších vnemov, ale patria sem aj vnútorné city — emócie. Tieto odrazy sú vyjadrované v podobe určitých predstáv, ideí, sociálnych citov a snáh.²

H. Steiner upozorňuje, že pojem sociálnej psychológie je zatiaľ vymedzovaný dosť neurčito, no aj on sa prikláňa k názoru, že rozlišovanie medzi ideologickou a sociálnopsychologickou sférou vedomia je výrazom „jednotného chápania otázok historickomaterialistických a gnozeologických“. O spoločenskej psychológii usudzuje, že je spätá s nižším, zmyslovým stupňom poznania. Myslenie tu nie je vylúčené, ale nevzdaluje sa príliš od zmyslovej skutočnosti. Má zmyslovo konkrétnu povahu a vyznačuje sa pomerne nízkym stupňom pojmovej abstrakcie. Tento spôsob odrážania spoločenskej reality je ďalej sprevádzaný príslušnými citovými reakciami. Relatívne trvalým zakotvením týchto faktorov vo vedomí vznikajú vžitú návyky, sklony, postoje i sociálna vôľa daných skupín.³

Spoločenskej psychológii sa pripisujú i ďalšie atribúty. Na rozdiel od ideologickej sféry vedomia, ktorá predpokladá teoretické videnie sveta, a preto zahŕňa

² G. M. Gak, *Učenie ob obščestvennom soznanii v svete teorii poznaniia*, Moskva 1960, 42—44.

³ H. Steiner, *Vrstvy společenského vědomí a propaganda*. Sborník prací Fil. fakulty, Brno 1962, G-6, 27—28.

len myšlienkové procesy a ich systematizované pojmové produkty, sociálnopsychologická sféra vedomia sa vyznačuje nesystematičnosťou, empiričnosťou, je to vedomie obyčajné, všedné, ktoré vzniká a rozvíja sa predovšetkým ako priamy výsledok životných skúseností spoločenských skupín, tried a jednotlivcov.

Z bezprostrednosti sociálnej psychológie vyplýva jej historický či genetický primát. Sociálnopsychologickej sfére vedomia je imanentná tendencia k sebareprodukcií na úrovni teórie, avšak realizovanie tejto tendencie ostáva púhou abstraktnou možnosťou do tých čias, kým sa pre to nevytvoria isté vhodné predpoklady a podmienky.

Je známe, že na prvopočiatkových štádiách dejinného vývinu nemalo spoločenské vedomie dvojsférový charakter. Prvobytné spoločenstvá ľudí, videné cez prizmu dovŕšeného gnozeologického cyklu, neprekročili úroveň svojho vedomia zmyslový stupeň poznania a celý ich duchovný život sa pohyboval v hraniciach sociálnej psychológie. I tento fakt výrazne dokumentuje plodnosť myšlienky o jednote gnozeológie a historického materializmu, o tom, že gnozeológia nepostihuje len abstraktné momenty poznávania individuálneho subjektu, ale má veľký význam aj pri analýze stupňovitosti vo vývine vedomia všeludského kolektívneho subjektu. Ukazuje sa, že prechod od zmyslového k logickému stupňu poznania je dialektickým zvratom, s ktorým v dejinách ľudstva korešponduje hlboký sociálno-ekonomický revolučný prelom — vystriedanie beztriednej spoločnosti triednou. Kardinálnym spoločenským faktorom, ktorý tento prelom umožnil, bolo oslobodenie časti spoločnosti od bezprostrednej produktívnej práce, jej uvoľnenie pre špecializovanú duchovnú činnosť.

Časový primát spoločenskej psychológie pred teóriou neplatí len v dimenziách rozvoja celej spoločnosti, ale sa istým spôsobom reprodukuje aj v histórii každého čiastkového kolektívneho subjektu. Napríklad hociktorá vznikajúca trieda prv než sa dopracuje k teoretickému sebazpoznaniu, vytvára si názory, postoje, určité citové reakcie a zameranosť vôle na úrovni, ktorú vystihuje práve pojem spoločenskej psychológie.

Osobitosť sociálnopsychologickej tvárnosti tej-ktorej triedy je nutným stupňom v procese jej sebauvedomovania. Aby sa však tento proces dovŕšil, aby sa z triedy „osebe“ stala trieda „pre seba“ — to predpokladá vykročiť z obmedzeného rámca sociálnej psychológie smerom k teoretickému vedomiu. A takisto ako v relácii rozvoja celej spoločnosti ani v histórii danej triedy sa to nemôže uskutočniť prv, kým nevyčlení zo svojich radov alebo nepritiahne na svoju stranu isté množstvo ľudí, špecializované na produkciu tohto vedomia.

Postihnutím dvojsférovosti vedomia sa teda odкрývajú nové okruhy problémov a hľadísk, vo svetle ktorých aj to, čo sa už o štruktúre a dynamike spoločenského vedomia povedalo, javí sa krajne medzerovité. Predovšetkým sa ukazuje potreba spresniť sám pojem kolektívneho subjektu. Veď ak bytie hociktovej spoločenskej triedy môže byť vedomím vyjadrené na dvoch rozličných úrovniach a ak tvorcovia teoretického sebavyjadrovania triedy nie sú bezprostredne všetci jej príslušníci, potom z toho logicky vyplýva, že sa každá plne rozvinutá a sformovaná trieda vnútorne štiepi, že sa skladá z časti, ktorá má k teoretickej zložke svojho

vlastného vedomia pasívny, receptívny vzťah, a z časti, ktorej pripadá úloha toto vedomie produkovať a rozširovať.

Z teoreticky a ideologicky aktívnych príslušníkov triedy sa formuje relatívne samostatná sociálna grupa — inteligencia. Tak sa dostávame k otázke vzťahu inteligencie k triede a triedy k inteligencii. S mimoradne jemným citom pre dialektické posudzovanie vecí podarilo sa vymedziť tento vzťah Antoniovi Gramscimu. „Každá spoločenská skupina, ktorá vzniká na odvekej pôde ekonomickej výroby, si zároveň,“ podľa Gramsciho, „organicky vytvára jednu alebo niekoľko vrstiev inteligencie, ktoré jej dodávajú homogénnosť a vedomie jej vlastnej úlohy nielen v ekonomike, ale i v sociálnej a politickej oblasti.“⁴

Inteligencia teda nie je autonómnym kolektívnym subjektom, ktorý by bolo možné klásť na roveň triedneho subjektu v marxistickom chápaní tohto pojmu. I keď spoločenské bytie inteligencie ako osobitnej sociálno-ekonomickej vrstvy sa vyznačuje istými špecifickými črtami, čo sa, prirodzene, nemôže neodraziť v tvárnosti jej sociálnopsychického založenia a čo určitým spôsobom ovplyvňuje aj jej duchovnú produkciu, hlavné na inteligencii je to, že svojou tvorbou prekonáva obmedzenosť sociálnopsychologického stupňa vo vedomí vlastnej triedy.

Koncepcia, ktorá v inteligencii vidí integrálnu zložku triedy, pravdepodobne vyvolá odpor stúpencov mechanisticky deformovaného výkladu sociálnej štruktúry, zdedeného z minulých rokov. Veď dodnes sa udržuje hlboko nesprávna predstava, že inteligencia leží mimo rámca základných spoločenských tried, že vyplňuje akúsi medzeru, ktorá sa nachádza medzi triedami. Táto predstava je permanentne podporovaná istými zjednodušenými slovnými spojeniami, vyskytujúcimi sa v rozličných písomných i hovorových prejavoch tak často, že si napokon už ani nekladíme otázku, či by sa predsa len nemalo rozlišovať medzi usporiadaním slov vo vete a usporiadaním vecí... „Naša spoločnosť sa skladá z triedy robotníkov, družstevných roľníkov a pracujúcej inteligencie.“ „Naša nová inteligencia pomáha robotníckej triede budovať socializmus.“ Takéto a podobné výroky utvrdzujú v našom vedomí nekritický názor, že inteligencia je vo vzťahu k triede čímsi vonkajším, mechanicky priradeným alebo nepriradeným, asi ako kychynský stôl k vlakovej súprave.

Inteligencia, podobne ako napr. skupina poľnohospodárskych robotníkov či agrárnej buržoázie, nie je triedou, avšak z tohto vôbec nevyplýva, že nepredstavuje jednu zo špecifických vrstiev tej či onej triedy. Prirodzene, jej miesto vnútri triedy nie je totožné s umiestením ostatných vrstiev. Ak ponecháme bokom ekonomicky činnú časť inteligencie, ktorá vykonáva špecifické duševné funkcie v oblasti spoločenskej základne a ktorú nie je ťažké triedne identifikovať, sú tu ešte jej ďalšie oddiely, fungujúce v rozličných sférach spoločenskej nadstavby. No i keď pripustíme, že triedna identifikácia týchto inteligentských zložiek je v istých spoločenských situáciách veľmi obťažná a zložitá, pokladáme názor, ktorý nadstavbovú inteligenciu zásadne vylučuje z rámca triedy, za krajne vulgarizujúci a nemarxistický.

⁴ A. Gramsci, *Ľutemnyje tetradi*, Moskva 1959, 457.

Vezmime trebárs robotnícku triedu v podmienkach kapitalistického zriadenia. V prvopočiatočných štádiách jej rozvoja naozaj nenájdeme v jej radoch relatívne samostatnú vrstvu inteligencie. No už aj v tomto období sa proletársky triedny subjekt vyznačuje vnútornou členitosťou: špecifické črty jeho bytia sa príslušným spôsobom odzrkadľujú v jeho psychológii, nad základňou sa dvíha nadstavba.

Za tejto situácie, t. j. pokiaľ vedomie robotníckej triedy nepresahuje rámec sociálnej psychológie, je teoreticky priamo hmatateľné, a preto nesporné, že subjekt, ktorý v kapitalistickej dielni produkuje svoje proletárske bytie, je triedne totožný so subjektom, ktorý toto bytie odráža prostriedkami svojho vedomia. Veď vzťah medzi stránkou proletárskeho bytia a proletárskeho vedomia, medzi bazálnou a nadstavbovou zložkou sa tu realizuje „na pôde“ každého individuálneho príslušníka triedy. Vykázať producenta proletárskej triednej psychológie z robotníckej triedy by znamenalo fyzicky ho zlikvidovať, urezať mu hlavu.

Situácia sa však podstatne mení, keď sa nad psychológiou robotníckej triedy začne dvíhať ideologická sféra vedomia, produkovaná skupinou ekonomicky pasívnych jednotlivcov. Vyhostenie tejto skupiny — proletárskej inteligencie — z rámca robotníckej triedy už nepôsobí tak paradoxne ako v prvom prípade, lebo je tu fakt deľby práce, t. j. istá sociálno-ekonomická hranica, ktorou možno argumentovať. No gnozeologické následky takéhoto postupu sú viac než citeľné. Namiesto robotníckej triedy v pohybe, triedy vnútorne stále vyzretejšej, štruktúrne komplikovanejšej a životaschopnejšej, triedy, ktorá si už za kapitalizmu buduje nad svojou základňou obdivuhodne členitú nadstavbu, dostávame chudokrvný obraz triedy, zbavovanej všetkých pozdejších „cudzorodých prímiesí“, ktoré by mohli narušiť jej prvopočiatočnú panenskosť.

Proti začleňovaniu príslušníkov inteligencie do robotníckej triedy sa často argumentuje tým, že by to znamenalo popretie vedúcej úlohy robotníckej triedy. Naposledy s takýmto názorom vystúpil Štefan Marton. Koncom mája tohto roku uverejnil v Pravde kratší článok, v ktorom polemicky zareagoval na Kaliského úvahu z 20. čísla Kultúrneho života o inteligencii.

Mimochodom, Kaliský si v tejto úvahe kladie otázku, prečo by „pojmem ľud nemal u nás zahrňovať do seba aj ľudí so stredným, vyšším alebo najvyšším vzdelaním“.⁵ No Marton sa snaží čitateľovi vsugerovať, že Kaliskému nejde o vzťah inteligencie a ľudu, ale „zrejme (!) o vymedzenie vzťahu predovšetkým inteligencie a robotníckej triedy“. A keď si takýmto spôsobom „upravil“ terén, zaútočí: „Otázka stojí tak, či R. Kaliský vie, alebo nechce vedieť to, že robotnícka trieda svojím objektívnym postavením vo výrobe... je predurčená na to, aby jej patrila vedúca úloha pri povalení kapitalizmu a pri výstavbe socialistickej spoločnosti.“⁶

No stojí otázka naozaj tak, ako ju kladie Marton? Ohrozíme, či dokonca poprieme princíp vedúcej úlohy robotníckej triedy, keď z nej nevylúčime príslušné zložky inteligencie? Stáva sa inteligent, zaujímajúci určité miesto v štruktúre triedy, prekážkou pri uplatňovaní jej historického poslania? Nebude správnejší

⁵ R. Kaliský, *Čo je to — inteligencia?* Kultúrny život (1964), č. 20.

⁶ Š. Marton, *Zamyslenie sa nad inteligenciou*. Pravda 28. 5. 1964.

a pravde omnoho bližší názor, že schopnosť robotníckej triedy plniť a splniť historické poslanie, ktoré je dané jej objektívnym postavením vo výrobe, rastie s prílivom inteligencie do jej radov?

Marton je o evidentnosti svojho postoja tak skalopevne presvedčený, že sa mu zdá opačné chápanie otázky „priamo neuveriteľné až zarážajúce“. S touto skalopevnosťou však nápadne kontrastuje chabosť argumentov, ktorými svoje tvrdenia dokladá.

Predovšetkým argumentuje tým, že „inteligencia nie je samostatnou spoločenskou triedou“, v dôsledku čoho „nemôže ani reprezentovať samostatnú politickú silu, a preto jej činnosť určujú záujmy vždy určitej triedy“. Je to, prirodzene, pravda. No táto pravda ani v najmenšom neprotirečí myšlienke, že inteligencia je vrstvou vnútri tried, že si triedy vytvárajú svoju organickú inteligenciu. A s touto myšlienkou nie je v rozpore ani ďalší a posledný Martonov argument, poukazujúci na špecifické morálno-psychické vlastnosti inteligencie. Veď ako môžu tieto vlastnosti, nech by boli akékoľvek, rozhodnúť daný spor. Nikto predsa netvrdí, že inteligencia ako osobitná vrstva tej či onej triedy sa svojimi morálno-psychickými vlastnosťami navlas zhoduje s ostatnými vrstvami triedy. Ostatne, sám autor musí nevdokom priznať, že v tomto smere sú väčšie rozdiely medzi buržoáznou a proletárskou inteligenciou než medzi inteligenciou a jej vlastnou triedou. O prevažnej časti našej dnešnej inteligencie konštatuje, že „myslí a cíti tak ako robotnícka trieda“. Nuž, niekedy zbrane strieľajú aj proti vlastnému strelcovi.

Nestotožňujeme sa teda s názorom, že by včleňovanie inteligencie do robotníckej triedy narušalo v niečom princíp vedúcej úlohy tejto triedy. Podľa našej mienky je to umelá konštrukcia, ktorá sa rozchádza s objektívnou skutočnosťou. Naopak, práve prijatím riešenia, ktoré tak vehementne presadzuje Marton, pripravili by sme sa o možnosť túto vedúcu úlohu teoreticky objasniť a zdôvodniť. Veď ak v robotníckej triede ponecháme iba jej ekonomicky aktívne zložky, potom budú naše reči o jej historickom poslaní znieť prinajmenšom čudne. Potom budeme musieť chtiac-nechtiac pripustiť, že nie je vo vnútorných silách robotníckej triedy toto poslanie realizovať, že sa robotnícka trieda pri realizácii svojej vedúcej úlohy nezaobíde bez stálej pomoci zvonku. A to, prirodzene, znižuje jej dejinnotvorný význam.

Nie je v moci tohto článku, a nie je to ani jeho poslaním, historicky sledovať proces formovania robotníckej inteligencie, ktorý sa najmä v podmienkach kapitalizmu vyznačuje hlbokými vnútornými rozpormi. Tým menej si môžeme dovoliť rozbor vývinových tendencií a zvrátov, charakterizujúcich pohyb inteligencie v najširších historických reláciách. V tejto súvislosti iba upozorníme, že Gramsci rozlišuje medzi tzv. organickou inteligenciou, ktorú každá nová trieda vytvára zároveň so sebou, a medzi kategóriami inteligencie, ktoré vznikli prv a pretrvávajú, ktorých svedčí o nepretržitosti dejinného vývinu, udržiavajúcej sa aj napriek najzložitejším a najradikálnejším zmenám sociálnych a politických foriem.⁷ No i keď tento fakt vnáša do otázky triednej začlenenosti inteligencie

⁷ A. Gramsci, c. d., 458—459.

nový moment, od ktorého sme predbežne abstrahovali, nemôže to v nijakom prípade ohroziť, či dokonca vyvrátiť záver, že inteligencia, ktorá je činná v nadstavbovej sfére určitej triedy, je osobitnou vnútornou vrstvou tejto triedy.

О НЕКОТОРЫХ МОМЕНТАХ ДИАЛЕКТИКИ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ

Р. Рошко

В первую очередь возникает вопрос о субъекте как носителе общественного сознания, о необходимости различать между индивидуальным и коллективным субъектом. Содержание коллективного сознания составляют только те элементы в сознании индивидуума, которые являются отражением общих, для данного коллектива существенных сторон и свойств бытия. Индивидуальное сознание обыкновенно не совпадает с сознанием членов других социальных групп, однако, это еще не значит, что каждое нераспространенное, неподтвержденное группой людей сознание должно быть неизбежно индивидуальным сознанием. В сознании каждого индивидуума находятся элементы, соответствующие его личному бытию и, кроме того, элементы, которые являются выражением его включения в бытие соответствующих коллективных субъектов, какими являются семья, социальная группа, класс, народ, политическая организация, человечество и т. п. Переход к общечеловеческому осуществляется через фильтр классового момента сознания, который в настоящее время господствует. Однако, необходимо различать между тем, что в сознании уже по своей природе классовое и тем, что является лишь классовым ассимилятом общечеловеческого. Примером для этого может послужить известное отношение Ленина к тейлоризму.

В общественном сознании выделяется теоретический (идеологический) и социально-психологический слой, который является исторически первичным. Эта первичность проявляется не только в рамках развития всего общества, а определенным способом повторяется и в истории каждого частичного коллективного субъекта, например класса. В условиях разделения труда это проявляется в том, что каждый полностью развитый класс внутри расщепляется.

Из активных в теоретической и идеологической области членов класса формируется относительно самостоятельная социальная группа — интеллигенция. Тоже пролетариат создает свою собственную органическую интеллигенцию. Исключение интеллигенции из рамок рабочего класса привело бы к выводу, что рабочий класс при осуществлении своей ведущей роли не может обойтись без постоянной помощи извне и тем самым к снижению его исторического значения.

NOTES ON SOME MOMENTS OF THE DIALECTICS OF SOCIAL CONSCIOUSNESS

R. Roško

In the first place there is the question of subject as a bearer of social consciousness, the necessity to differentiate between individual and collective subject. The contents of collective consciousness is created only by that elements in the consciousness of the individuum which are the reflections of general aspects and properties of existence essential for the given collective. Individual consciousness is usually not shared by other members of a social group; however, this does not signify that every consciousness,

not spread and by the group not recognized, is necessarily to be an individual consciousness.

There are elements in the consciousness of every individuum which do not correspond to his particular existence; besides, there are elements which are the expression of his integration into the existence of the pertinent collective subject such as family, social layer, class, nation, political organization, humanity, etc. The transition to the all-human passes through the filter of the class component of the consciousness which is now predominating. Though, it is necessary to differentiate between what by its proper nature is related to class, and what is only a class assimilate of the all-human. The well known relation of Lenin to Taylorism may serve as an example for this assertion.

Social consciousness has a theoretical (ideological) and a socio-psychological layer which is historically primary. This primate does not apply only to the dimensions of development of the entire society, but it reproduces itself in the same manner also in the history of each partial subject of the collective, e. g., of class. In conditions of the division of labour this becomes apparent by an internal splitting of every fully developed class. Theoretically and ideologically active members of the class form a relatively independent social group, the intelligentsia. Proletariate also creates an organic intelligentsia of his own. Elimination of the intelligentsia from the framework of the working class would have for result that in the realization of its leading role the working class would not be able to do without a constant help coming from outside, and this would occasion a decrease of its history-creating importance.

PRÍSPEVOK K OTÁZKE NÁBOŽENSKEJ PSYCHOLÓGIE

RAISA KOPSOVÁ

Popri niektorých sociálnych momentoch najväčší podiel na súčasnej religiozite u nás majú príčiny ideologického, morálneho a psychologického charakteru. Avšak najmä tým oblastiam, kde je náboženstvo najaktívnejšie (oblasť ľudských citov, využívanie emocionálnej stránky náboženstva a pod.), dosiaľ sa nevenovala náležitá pozornosť. Podceňovala sa okolnosť, že náboženstvo ako jedna z foriem spoločenského vedomia sa prejavuje nielen vo svojej teoretickej podobe (náboženská ideológia), ale aj v podobe náboženskej psychológie. A práve otázka náboženskej psychológie je v marxistickej literatúre jednou z málo rozpracovaných otázok.

Súvisí to predovšetkým s nedostatočným spracovaním problematiky spoločenskej psychológie ako súčasť spoločenského vedomia, najmä jej špecifického prejavu v jednotlivých konkrétnych formách spoločenského vedomia a vzájomného vzťahu spoločenskej psychológie s ideológiou. Pokúsime sa veľmi stručne načrtnúť niektoré aktuálne otázky tejto problematiky. Sú to otázky mimoriadne dôležité pre ateistickú výchovu a pre praktické formovanie socialistického vedomia.

Ideológia a spoločenská psychológia predstavujú dve rozdielne, avšak navzájom úzko späté roviny odrazu spoločenského bytia. Ideológia sa zvyčajne chápe ako systém názorov, ideí, ktoré odrážajú život spoločnosti z hľadiska záujmov